

РОЗДІЛ XI ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*Е.М. Кангієва
(м. Сімферополь)*

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР У ЄВРОПІ ТА США

Серед країн, в яких існувала кримськотатарська діаспора, поряд з Туреччиною виділяються Румунія, Німеччина і США. Проблема історії кримських татар в еміграції залишається в числі невивчених. Однією з перших робіт, присвячених тюркським народам, на території Добруджі (Румунія) варто назвати книгу визнаного лідера кримськотатарської діаспори Мустеджіпа Улькусала «Dobruca ve Tırklar» («Добруджа і тюрки») ¹. Автор зібрав відомості про періодичні видання кримських татар, що виходили у світ в Румунії і Туреччині наприкінці XIX – початку XX ст. Проблема видавничої діяльності кримських татар у 1881–1990 рр. розглядалася Кемалем Чапразом. У 1990 р. була видана його книга «Kırım-Tatar Tırklarında basın (1881–1990)» («Видавнича діяльність кримськотатарських тюрків») ², у яку були включені відомості про деякі періодичні видання кримськотатарської діаспори. Гірай Сайнур Алтуг – автор біографічної роботи «Mıstecib Ыкьсал'ып Наять ve Faaliyetleri» («Життя і діяльність Мустеджіпа Улькусала»), присвяченої М. Улькусалу, не могла обійти стороною його видавничу діяльність, висвітливши деякі аспекти, пов'язані з виданням журналу «Emel» ³. У 1999 р. в Анкарі були опубліковані спогади М. Улькусала, у яких розкривалася історія періодичних видань кримських татар, що виходили у світ в 30-ті рр. XX ст. в Румунії ⁴. Короткі відомості про багатьох авторів публікацій періодичних видань містяться в книзі «Cafer Seydahmet Kirimer'in Gьnlьrь» («Щоденник Джафера Сейдамета Киримера»), підготовленої до видання І. Отаром і О. Озджаном ⁵. В українській історіографії згадки про деякі періодичні видання кримських татар зустрічаються в роботах, присвячених вивченню кримськотатарської літератури ⁶. Проблема вивчення кримськотатарської періодичної преси в еміграції була заявлена Н. В. Яблоновською в роботі «Етнічна преса в Криму: історія та сучасність» ⁷, однак питання не одержало належного висвітлення. У роботі зазначені лише одиничні періодичні видання, що виходили у світ після 1944 р.

Аналіз зазначених робіт свідчить про існування наукового інтересу дослідників до даної проблеми, відсутність робіт, що висвітлюють історію кримськотатарської діаспори, а також видавничу діяльність кримських татар в еміграції. Отже, у статті зроблена спроба висвітлити історію періодичних видань кримських татар у Румунії, Німеччині і США.

Найдавніша історія еміграції кримських татар пов'язана з історичною місцевістю Добруджа, що була частиною Османської імперії. Після переходу Добруджі до складу Румунії в 1878 р., частина кримських татар переселилася безпосередньо на територію Румелії й Анатолійського півострова, а частина залишилася у складі Румунії. На даний час кількість кримських татар у Румунії складає 40–45 тис. чоловік ⁸.

Видання тюркомовних періодичних видань у Добруджі почалося після переходу її до складу Румунії. У своєму дослідженні «Добруджа і тюрки» М. Улькусал вказав 29 видань, серед яких були і видання кримських татар⁹.

Вихід у світ одного з перших періодичних видань кримських татар у Румунії на початку ХХ ст. пов'язаний з ім'ям поета і педагога Мехмета Ніязі (1878–1931). У 1910 р. з його ініціативи і завдяки його старанням видавалася газета «Dobruca Sada-si» як орган товариства «Menafii Dobruca Mьsьlman Tamimi Maarif». Редакція газети знаходилася в Констанції, а видавалася в Стамбулі у видавництві «Kader» і поширювалася в Болгарії, Російській імперії, Румунії, Туреччині та інших державах. Директором видання був Сулейман Абдульхаміт.

Незабаром після початку видання газети, через розбіжності серед керівництва, Мехмет Ніязі організував видання нової газети «Teevik» і сам став головним редактором. Газета видавалася в 1910–1911 рр. у Стамбулі, а поширювалася в Констанції (Румунія).

Мехмет Ніязі був головним редактором газети «Ieik», що видавалася в 1914 р. під керівництвом Джевдета Кемальбея в Меджидії у видавництві «Ieik» – це було перше тюркське видавництво, відкрите в Добруджі при фінансуванні Джевдета Кемалю.

З 1 квітня 1915 р. до 1 лютого 1916 р. у Меджидії (Румунія) кожні два тижні виходив у світ науковий громадський літературний журнал «Mekter ve Aile», задачею якого була просвіта тюркського населення Добруджі з усіх питань, крім політики. Власником і головним редактором журналу був М. Ніязі. Авторами публікацій були Еюб Ахмеді, Осман Бекташ, Халім Іса, Ріфат Іслам, Ібрахім Темо. У журналі акцентувалася увага на великому значенні родини й освіти в житті суспільства¹⁰.

Знаменною подією в житті кримських татар був початок видання журналу «Emel» у Румунії. Мустеджіп Улькусал – один із засновників і головний редактор журналу, називаючи причини, що обумовили необхідність видання, відзначав низький рівень національної самосвідомості серед кримських татар у Добруджі, відсутність національної ідеї, що дозволила б об'єднати тюркське населення; відсутність національних організацій і солідарності серед населення, що призвели до ізоляваності кримських тюрків Добруджі від тюркського світу в цілому. М. Улькусал звертає увагу на погіршення зв'язку з Кримом на тлі налагодження більш тісних відносин із Туреччиною, куди відправляли дітей на навчання і, в разі потреби, переселялися. Видання інших тюркських народів проникали у Добруджу в дуже малих кількостях, і нічого не робилося для зміни становища. Так, наприклад, про події 1917 р. у Росії – про революцію, створення національного уряду в Криму – населення Добруджі довідалося лише завдяки прибуттю сюди члена уряду Бекіра Сіткі Одабаш¹¹.

Загалом можна говорити, що зародження національного руху почалося в кінці ХІХ століття, що пов'язано з приїздом до Констанції Кирилзаде Алі Різи, Мехмета Ніязі, Ібрахіма Темо і початком об'єднання навколо них кримськотатарської молоді, учителів, студентів. З цього часу почали поширюватися ідеї тюркізму і націоналізму, ідеї боротьби проти гноблення і несправедливості. При цьому ще не була чітко сформульована мета об'єднання, спочатку увага акцентувалася на питаннях освіти. Навіть після младотурецької революції в Туреччині (1908 р.), коли в Добруджі спостерігалася деяке пожвавлення в суспільному і національному житті, почали видаватися газети, створювалися товариства, проводилися збори, конференції, ще рано говорити про остаточну сформованість національної свідомості, ідеї незалежності. Проблема національного відродження була усвідомлена у вузьких колах молоді, серед якої особливе місце займав Мустеджіп Улькусал. Він очолював її діяльність з метою створення і практичної реалізації національної ідеології¹². М. Улькусал розумів ідею як суспільну думку, переконання і силу, що повинні були сприяти поліпшенню матеріального і духовного

життя суспільства. Ідеологія мала протистояти і протидіяти регресивним силам у суспільстві¹³. Саме тому великі надії поклалися на журнал «Etel», за допомогою публікацій якого повинні були вирішуватися задачі роз'яснення, усвідомлення населенням національної ідеї.

Мустеджіп Улькусал (1899–1996) отримав популярність як видатний громадський діяч кримськотатарської діаспори, член національного руху. М. Улькусал – нащадок кримських емігрантів із Криму – народився в с. Азаплар біля м. Мангалья в Румунії. Закінчивши сільську початкову школу, для подальшого здобуття освіти він подався до Стамбулу. Початок Першої світової війни перешкодив завершити навчання, тому М. Улькусал повернувся до Румунії і навчався в мусульманській семінарії в Меджидії до її закриття в 1916 р. М. Улькусал розпочав викладацьку діяльність у рідному селі, створив культурне і спортивне товариство «Тонгуч». Довідавшись про революційні події, що відбувалися в Криму в 1917 р., він вирішив негайно їхати і взяти участь у національному русі. Отримавши відмову у відповідь на запит про видачу паспорта, у 1918 р. вирушив нелегально на кораблі з Констанції до Севастополя. Протягом двох років у с. Фотисала (нині с. Голубинка, Бахчисарайський р-н) займався педагогічною діяльністю, потім також нелегально – без квитка і паспорта – виїхав на катері з Ялти до Туреччини й у 1922 р. повернувся до Румунії. У 1926 р., закінчивши юридичний факультет Бухарестського університету, розпочав адвокатську практику в Пазарджику, займаючись одночасно громадською діяльністю, був організатором конференції з проблем єдності тюрків, загалом про тюркізм, автором численних статей у періодичній пресі.

Рішення про необхідність видання періодики в Румунії прийняли в листопаді 1929 р. Був складений і прийнятий статут майбутнього видання з 30 пунктів, затверджений засновниками, серед яких Мустеджіп Улькусал і його сподвижники: випускник семінарії в Меджидії, вчитель Ріфат Мітат, торговець Емін Зекер'я Бекторе, учитель Хафиз Різа Абдулла, а також Тахсін Ібрахім, Кязім Сеїтахмет, Решіт Алі Осман, Муса Хаджі Абдулла, Абдульхаміт Хафиз Велі. Відповідно до статуту, передбачалося видання щотижневої газети турецькою мовою з наступним перетворенням її в щоденне видання турецько-румунською мовою¹⁴. Журнал не повинен був представляти інтереси будь-яких політичних партій, мав лише захищати і відстоювати права й інтереси тюркських народів у рамках демократичних принципів. Основними вимогами до мови видання була простота і зрозумілість, а твори, написані на діалектах і наріччях, повинні були видаватися без змін. Передбачалося, що тюркське населення за допомогою журналу буде мати змогу ознайомлюватися з новинами тюркського світу, насамперед з Туреччини і Криму, з законами і рішеннями, прийнятими румунською владою тощо. Журнал повинен був об'єднати й організувати тюркський народ. Також у статуті були зафіксовані наступні положення: робота засновників і письменників не передбачала будь-яких гонорарів; обумовлювався легальний статус майбутнього видання; з метою обговорення питань, пов'язаних із друком, планувалося проведення зборів засновників наприкінці кожного місяця. Крім журналу, в плани засновників входило видання книг, газет. Бажаючі працювати у видавництві повинні були прийняти перераховані вище правила і принципи, а кожна нова кандидатура мала затверджуватися більшістю голосів засновників. У випадку закриття журналу все майно, у тому числі шрифти, повинне було зберігатися в директора чи передане іншому національному виданню. Першим директором і головним редактором став Мустеджіп Улькусал. За порадою М. Ніязі було прийняте рішення видавати не газету, а журнал під назвою «Etel», що означає «прагнення», «бажання». Шрифт для видання журналу був куплений у власника газети «Bizim sxzъtzъ», учителя з Пазарджику – Реджепа Мустафи Ільгочмена¹⁵.

У першому номері «Etel» від 1 січня 1930 р. у вступній статті були перераховані причини виходу у світ журналу. Він повинен був вирішити наступні задачі:

– об'єднання всіх тюркських народів єдиною метою і загальними прагненнями;
– створення міцних зв'язків зі співвітчизниками, що залишилися за «сталевими багнетами» (під цими словами малися на увазі народи, що мешкали у республіках Радянського Союзу) ¹⁶;

– сприяти відродженню тюрків Добруджі, поліпшити їхнє матеріальне становище, продемонструвати, що всі тюркські народи – брати.

Пріоритетними напрямками журналу «Emel» були тюркізм і націоналізм. Через кілька місяців після початку видання журналу до Добруджі приїхав Джафер Сейдамет. У будинку адвоката Селіма Абдульхакіма відбулися збори. Д. Сейдамет виступив перед присутніми з промовою про революцію 1917 р., про національно-визвольний рух серед кримських татар. Він закликав кримських татар Добруджі взяти участь у русі. Було поставлене питання про необхідність національного видання, що висвітлювало б проблеми руху. На той час уже був деякий досвід видання національної преси в еміграції представниками різних народів. Так, свої національні видання, що висвітлювали розвиток визвольного руху, уже мали азербайджанці. М.Е. Ресульзаде з 1929 р. у Стамбулі видавав журнал «Odlu Yurt», а в 1934–1939 рр. журнал «Kurtuluz» у Берліні. Також у Берліні А. Ісхакі видавав журнал «Yana Milli Yul», що висвітлював національні проблеми казанських татар. У 1927–1929 рр. у Стамбулі видавався журнал «Yeni Turkistan», а з 1929 р. у Франції журнал «Yac Turkistan» узбецькою мовою ¹⁷.

За порадою Д. Сейдамета, журнал «Emel» був оголошений офіційним органом національно-визвольного руху кримських татар, а засновники журналу очолили визвольну боротьбу й у 14 номері (від 15 липня 1930 р.) офіційно заявили про себе як про борців і прихильників поширення цієї боротьби.

Молоді люди, що називали себе «емельцями», визначили боротьбу за безумовну і безмежну єдність, за захист інтересів Батьківщини, прав громадян як основну мету життя. Чітко були означені основні принципи журналу, що визначили побудову робочої програми:

Поширювати книги малого формату, брошури, сприяти освіті населення й особливо молоді з питань національного руху.

У дні релігійних, історичних свят у містах, селищах, селах, де мешкає тюркське населення, проводити збори, організовувати конференції, ставити п'єси в супроводі національної музики.

У мечетях читати мевліт, молитися за загиблих в ім'я визвольної боротьби.

Створювати культурні, фольклорні гуртки, спортивні клуби для молоді з метою зміцнення національних, релігійних почуттів і свідомості.

З метою підвищення культури молоді та її просвіти з питань історії створювати в клубах бібліотеки, заохочувати читання.

Створювати національні організації.

Усвідомлення як головної мети утворення незалежних, самостійних тюркських держав і як кінцеву мету – створення конфедерації тюркських держав.

Виховання досвідчених, відданих визвольній справі, освічених кадрів, здатних втілити цю програму в життя і розподіл посад та обов'язків залежно від здібностей і ступеня підготовки ¹⁸.

Присвоєння журналу статусу офіційного видання кримських татар, входження Д. Сейдамета в ряди кореспондентів підсилило його авторитет ¹⁹.

Джафер Сейдамет (узяв прізвище Киример у 1934 р. у Туреччині) ²⁰ (1889–1960) займає видатне місце серед діячів кримськотатарської діаспори, відомий як письменник, громадський і політичний діяч, учасник національно-визвольного руху кримських татар. Йому судилося зіграти одну з головних ролей у складний і суперечливий період революційних подій, коли вирішувалися долі багатьох народів, у

тому числі і кримських татар.

Джафер Сейдамет підтримував тісні відносини з періодичним виданням кримськотатарської діаспори в Румунії журналом «Emel», не залишаючись байдужим до його долі, в усьому допомагав і підтримував директора журналу М. Улькусала. З 1933 р. Д. Сейдамет став загально визнаним лідером у Добруджі. До 1940 р. він щороку приїжджав до Добруджі, проводив зустрічі і виступи²¹. На сторінках журналу публікувалися численні статті Д. Сейдамета, серед яких розповіді на історичну тему під загальною назвою «Anti Kurban», що охоплювали 3 періоди: до завоювання Криму Росією, з 1783 р. до 1883 р. і період діяльності І. Гаспринського; автобіографічні публікації під заголовком «Vazi Natiralar»; міркування автора про проблему тюркізму²².

Смерть загально визнаного лідера національного руху в 1960 р. не могла залишитися непоміченою в тюркському світі. Вже в перших номерах журналу «Emel» за 1960 р. друзі і соратники Д.С. Киримера опублікували серію статей про його життя і діяльність. Були видані спогади М.Е. Бугри, Х. Іналджіка, М. Улькусала, С. Чагатая й ін., присвячені Д.С. Киримеру. 24 липня 1960 р. у Стамбулі була організована конференція, присвячена пам'яті Д.С. Киримера, де були присутніми і виступали Х. Кубали, З.Ф. Фіндікоглу, Х.С. Танривер. М. Улькусал зачитав основні положення національно-визвольної політики, складені Д.С. Киримером:

– право кожного народу на волю і незалежність, право жити і працювати на своїй Батьківщині;

– воля і незалежність – це історичні права тюрків;

– принцип національної єдності – всі тюрки повинні об'єднуватися і діяти спільно;

– принцип справедливості – створення фронту вільних народів проти колоніального, деспотичного фронту комуністів²³.

Через три роки після початку видання журналу «Emel» було прийняте рішення про необхідність переходити від слів до дій, тобто до наступного етапу на шляху формування ідеології і національної самосвідомості. Восени 1933 р. М. Улькусал і його товариші створили національну організацію «Культурний союз тюрків Добруджі» з відділеннями в містах, селищах, селах, де мешкали кримські татари. Для створення організації М. Улькусал склав статут з 45 пунктів, який потім у кількості 500 примірників розіслав найбільш здібним і прогресивним читачам журналу, тобто потенційним членам майбутнього Товариства, із проханням створювати товариства під назвою «Культурний союз тюрків Добруджі» у місцях їхнього проживання. Через деякий час, відповідно до статуту, стали приходити листи про створення товариств. Таким чином, був налагоджений зворотній зв'язок. Товариства були створені в шести містах і 80 селах. 29 травня 1934 р. відбувся перший з'їзд «Культурного союзу тюрків Добруджі», у якому взяли участь делегати від 6 міст і 67 сіл. М. Улькусал був обраний головою. Стрижень створеного «Союзу» склали освічені, прогресивні люди, патріоти, захисники релігійних і національних традицій, з числа вчителів, випускників мусульманської семінарії в Меджидії, а також релігійних службовців. Вони ж були авторами багатьох статей журналу «Emel», писали п'єси і ставили їх. Таким чином, процес створення організації завершується в 1934 р. У центрі були зібрані імена й адреси членів рад управління всіх населених пунктів. Центр підтримував тісні зв'язки, інструктував представників союзу з питань ефективного проведення свят, вихідних²⁴. Працівники видавництва, а згодом і читачі, стали організаторами зборів, конференцій, що проводилися в містах, селищах, селах. Перед населенням виступали з поетичними і прозаїчними творами, демонстрували невеликі театральні постановки націоналістичного змісту з метою формування національної свідомості. Подібні заходи могли проводитися на релігійних національних святах, весіллях. Велику допомогу і підтримку надавали випускники семінарії, що працювали вчителями в сільських школах.

Серед найважливіших досягнень діяльності «Союзу» відзначають захист прав тюрків Добруджі, також обрання в парламент Румунії представника від тюрків адвоката Селіма Абдульхакіма.

Діяльність працівників журналу і, насамперед, М. Улькусала не обмежувалася виданням періодики. Прагнення поширити національні ідеї, відродити національну самосвідомість кримськотатарського народу в Румунії обумовило активну діяльність М. Улькусала і його однодумців. В літні місяці М. Улькусал планомірно організовував об'їзди населених пунктів, де мешкали читачі, часто в супроводі кримськотатарських студентів Е. Киримала, І. Отара, С.В. Ортая, А.З. Сойсала. Наприклад, у 1935 р. разом зі студентами М. Улькусал протягом 10 днів об'їхав 35 сіл у Добруджі. У кожному селі проводили збори з населенням, М. Улькусал у виступах говорив про свою діяльність, про мету і задачі журналу «Emel», молоді люди розповідали про тюркізм, національний рух тощо²⁵. Під час чергового виїзду із С.В. Ортаєм протягом 25 днів вдалося відвідати 86 сіл. Селім Ортай у кожному селі фотографував населення і склав кілька альбомів, один із яких подарував М. Улькусалу²⁶. Організація поїздок була нелегкою справою, яка вимагала матеріального забезпечення, часу, енергії і міцного здоров'я. Але людей, сповнених ентузіазму, це не зупиняло. Як писав М. Улькусал, «ідеалістам варто знати, що втілення ідеї без жертв неможливе»²⁷.

Відчуваючи необхідність оперативного реагування на події, у видавництві журналу «Emel» періодично друкувалися газети. Так, за рішенням Балчікли Байтар Абдуррахмана, Мехмета Нурі, Омера Халіта, Мустафи, Конт Абдуррахмана, Мустеджіпа Улькусала 1 березня 1932 р. вийшов перший номер газети «Yıldırım» (головний редактор Мехмет Нурі). Газета повинна була стати протидією в спробі внести розкол між тюркським населенням у Добруджі. Успішно справляючись з поставленою задачею, газета, як не парадоксально, була закрита після виходу у світ № 150, через протиріччя серед видавців²⁸.

20 лютого 1936 р., завдяки діяльності М. Улькусала і його товаришів, вийшов перший номер щотижневої турецько-румунської газети «Halk-Poporul» (головний редактор Хамді Нусрет Ефенді). Оскільки «Emel» видавався турецькою мовою і звертався лише до тюркомовного населення, метою видання турецько-румунської газети було донести до органів влади і всього населення Румунії проблеми тюркського населення, пояснити мету і задачі національного руху, утвердження яких не становило бодай найменшої загрози для Румунії. Однак після виходу шістнадцятого номера газета закрилася²⁹.

Навесні 1935 р. видавництво журналу «Emel» було перенесене до міста Констанції, тому що географічне розташування Пазарджика було незручним у зв'язку з віддаленістю від основних комунікацій. Після переходу Туреччини на латинський алфавіт, видання журналу також планувалося латинським шрифтом. Однак, через відсутність достатніх матеріальних засобів, лише в червні 1939 р. було куплено 200 кг літер, і вже липневий номер журналу був виданий латинською графікою турецькою мовою. Ці зміни були неоднозначно сприйняті діячами національного руху тюркських народів. Наприклад, лідер національного руху Азербайджану Аяз Ісхакібей у листі до М. Улькусала назвав його дії «несвідомим вчинком», «відступництвом і зрадництвом справі національної боротьби»³⁰.

Про цікавий епізод, пов'язаний із приїздом до Добруджі міністра закордонних справ Туреччини Т.Р. Араса в 1935 р., М. Улькусал докладно написав у спогадах. З нагоди прибуття гостя була організована прес-конференція, на якій був присутній і М. Улькусал. Т.Р. Арас, виражаючи добре ставлення, роздав усім присутнім візитні картки. Однак посол Туреччини в Румунії Х.С. Танривер не дозволив узяти картку М. Улькусалу, а пізніше пояснив свої дії побоюванням виникнення непорозумінь

між Туреччиною і СРСР, у зв'язку з усім відомою антирадянською спрямованістю журналу «Emel». 4 травня 1935 р. міністр внутрішніх справ Республіки Туреччина Ш. Кая подав на розгляд у Раду міністрів заяву про ухвалення рішення, що забороняє ввіз до Туреччини журналу, зміст якого являв загрозу для держави. Уже 11 травня 1935 р. відповідне рішення було прийняте³¹, згідно з яким ввіз журналу до Туреччини був заборонений³².

Окремо висвітливо матеріальну сторону видавничої справи, яка досить часто залишала бажати кращого. Видання намагалося існувати за рахунок передплатників. За необхідності, засновники вкладали свої кошти. Серйозні підстави для занепокоєння виникли в період економічної кризи 1930–1931 рр. У ці роки не набралось великої кількості передплатників журналу «Emel», не були надіслані гроші від читачів з Туреччини. М. Улькусал написав листа із проханням про допомогу Д.С. Киримеру. Через кілька днів зі Стамбула прибув А.З. Соисал і привіз 24 долари від азербайджанців, на що у відповідь було обіцяно в трьох номерах виділити по 12 сторінок для статей, надісланих з Азербайджану, а надіслати до країни по 300 примірників кожного номера. Два номери вдалося видати на кошти, отримані за видання книги «Tevarihi Tatar Han ve Dastan ve Mosku ve Deeti Kırzak Bkelerinindir» (переклад). Через деякий час чек на 30 швейцарських франків надіслав Серайя Маркович Шапшал – головний рабин «карай тюрків» у Польщі. Так, завдяки спільним зусиллям, вдалося пережити кризи і врятувати журнал³³. Після окупації Румунії один з номерів журналу вдалося видати на кошти, отримані від продажу будинку М. Улькусала в Пазарджику.

У липні 1940 р. М. Улькусал відвіз родину до Туреччини, повернувшись, продовжив видання. Однак, уже у вересні 1940 р., видавши № 154, він змушений був закрити журнал і передав усе майно видавництва своєму брату Неджіпу Хаджі Фазилу. Останній повинен був сховати шрифти у с. Азапляр. Потім було передано в тимчасове видавництво газети «Азат Кирим», створене в 1942 р. у Криму³⁴. Сам М. Улькусал, закінчивши всі справи, у листопаді 1940 р. повернувся до Туреччини. У квітні 1941 р. одержав турецьке громадянство, здавши іспити на юридичному факультеті в Анкарі, зайнявся адвокатською практикою³⁵.

Так завершився перший, румунський, етап видання журналу «Emel», що тривав 11 років. За цей час вийшло у світ 154 номери, на сторінках яких було надруковано 355 науково-політичних і історичних статей, 120 віршів і 26 оповідань. Загальний обсяг матеріалу склав 5 тис. сторінок.

Поновлення тюркомовного друку в Румунії було здійснене в квітні 1990 р., коли почалося видання газети «Karadeniz» – органу Демократичного союзу тюрків мусульман у Румунії, румунською, турецькою і кримськотатарською мовами. З другого номера газета стала виданням Румунського тюрксько-татарського товариства, що здійснювалося за підтримки Міністерства культури Румунії³⁶. У першому номері редактор газети Аджіємін Баубек заявив, що «Karadeniz» будучи громадсько-культурним виданням, не переслідує будь-які політичні цілі і не представляє інтереси ніяких політичних партій. Своєю метою видавці бачили пропаганду ідеї про приналежність кримськотатарського народу до тюркських народів і одночасно необхідності збереження та передачі з покоління в покоління національної культури й менталітету. Вивчення і поширення національної культури та літератури передбачалося як засіб виховання почуття патріотизму і самосвідомості. Планувалося за допомогою видання попередити роз'єднаність кримськотатарської молоді, сприяти її консолідації в рамках національного об'єднання. Досягнення мети і вирішення поставлених задач припускало винятково демократичні методи і засоби³⁷.

У XX ст. нечисленна кримськотатарська діаспора була утворена в США. Більшість авторів, що торкалися питання про формування кримськотатарської діаспори

в США, датували початок процесу еміграції 40-ми рр. ХХ ст.³⁸ Разом з тим, у статті Е. Сейдаметова була висловлена думка про початок еміграції в 20-ті рр. ХХ ст., коли кримські татари, рятуючись від голоду, що лютував у Криму, залишали півострів і відправлялися у тому числі й до США³⁹. Еміграційний шлях деяких переселенців пролягав через Туреччину. Це були кримські татари, що залишили Крим на початку 30-х рр. і оселилися в Туреччині, а також прибули до Туреччини з німецьких таборів у 1948–1950-і рр. Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. у зв'язку з економічною кризою в Туреччині представники цих течій перебралися до США, в результаті чого тут утворилася діаспора чисельністю 5–7 тис. чол.

Загроза занепаду кримськотатарської мови, національної культури стимулювала створення в листопаді 1961 р. Американської асоціації кримських татар, що стала центром консолідації кримських татар у США. Цікаві відомості про створення товариства містяться в спогадах М. Севдіяра, опублікованих у бюлетені «Kırım» у США. Перші спроби зібрати разом кримських татар у Брукліні робив представник кримських татар у США Ібрахім Дюльбер, організовуючи пікніки, які відвідували кримськотатарських родин, що мешкали в Нью-Йорку і Петерсоні⁴⁰. Згодом він став ініціатором створення товариства кримських татар. Як згадував М. Севдіяр, питанням, що викликало розбіжності, стала назва товариства. Більшість кримськотатарських емігрантів була вихідцями і громадянами Туреччини. Вони вважалися «кримськими тюрками» (kırım türkleri) і, за чинним законодавством, не мали права створювати товариства, у назві якого була б використана назва окремого народу, інакше це сприймалося як виокремлення. Тому, на їхню думку, необхідним було використання назви «kırım türkleri» (кримські тюрки).

У той же час кримські татари, що прибули до США з Німеччини, вважали себе представниками винятково кримськотатарського народу. Використання слова «тюрки», на їхню думку, породжувало думки про участь Туреччини в процесі створення товариства. Крім того, не давали спокою представникам цієї групи свіжі спогади й образи на Туреччину за те, що в роки війни, коли вони були в німецьких таборах та існувала загроза видачі СРСР, Туреччина відмовилася визнати їх тюрками. Тому вони закликали не забувати своє «істинне» походження і були прихильниками використання слів «кримські татари». Зрештою, було прийняте рішення назвати товариство «Американська асоціація кримських тюрків» (American association of Crimean turks)⁴¹.

Разом з Мехметом Севдіяром у 1961 р. був підготовлений статут майбутнього товариства. За законом про створення громадських організацій у США, в документах необхідно було вказати імена п'яти засновників, кожен з яких повинен був бути громадянином США і гарантувати діяльність організації тільки в рамках закону. Так, у числі засновників з'явилися імена Феріде Якуба, Ріфата Ібрахіма, Сафіє Ібрахіма, Ісмаїла Ібрахіма, Талята Ібрахіма. Останні двоє були казанськими татарами. За їхньою допомогою змушені були звернутися, оскільки серед тих, хто мали американське громадянство, кримські татари Якуб Джанкилич і Кязім Байдар відмовилися виступити засновниками, бо не були згодні з назвою товариства. Ця проблема, яка з'явилася в процесі створення товариства, так і не була вирішена, що призвело до відмови бути членами товариства представників другої групи, котрі заявили, що вони «татари» й не бажають бути членами турецького товариства, від якого немає користі кримським татарам і яке діє лише на благо Туреччини⁴².

Першим головою товариства став Ібрахім Дюльбер, а в управлінні ввійшли Шекет Долан, Ріфат Ібрахім, Ріфат Ільксон, Мехмет Севдіяр, Етхем Челебі. Задачами товариства були визначені розвиток кримськотатарської культури, збереження традицій тощо. До складу товариства входили відділення культури і друку, національної музики і танців, релігійних справ. Важливою складовою діяльності Асоціації

стало видання бюлетеня «Kırım» з 1962 р. як засобу інформування членів асоціації⁴³.

Традиційно бюлетені кримськотатарських товариств в еміграції містять хроніку подій, пов'язаних із кримськотатарською діаспорою. Так, бюлетень Асоціації кримських тюрків у США містить інформацію про заходи, організовані асоціацією, серед яких проведення свят світських (новий рік, свято весни, свято дітей і т. д.) і релігійних (мусульманські свята рамадан і жертвоприношення). З огляду на нетривалість перебування кримських татар у Туреччині перед їхнім переселенням до США, дивним є прихильність кримських татар до турецьких свят.

Матеріали, що публікувалися в бюлетені, свідчать про участь кримських татар у заходах тюркської і мусульманської громадськості в США⁴⁴.

У публікаціях бюлетеня «Kırım» прослідковуються антикомуністичні погляди членів асоціації. Причому не менш жорстка критика звучала на адресу представників лівих сил Туреччини, тому що вони мали право вибору і вибирали свою політичну орієнтацію добровільно. Як і в кримськотатарських періодичних виданнях у Туреччині, у бюлетені «Kırım» прослідковується ідея єдності тюркського світу, при цьому Туреччині приділялася роль «старшого брата»⁴⁵. Імовірно, це пов'язано з тим, що Туреччина була в той період єдиною незалежною тюркською державою. Представники кримськотатарської діаспори в США, як і в Туреччині, зі сторінок періодичних видань заявляли про відповідальність, що покладалася на кримських татар, які проживали у «вільному світі», в наданні допомоги і сприянні поверненню кримських татар до Криму з місць депортації. Відмінною рисою американського бюлетеня від інших періодичних видань кримських татар є численність публікацій на релігійні теми, представлених у декількох рубриках. Можливо, це було пов'язано з тим, що, на відміну від кримськотатарської діаспори в Туреччині, кримські татари в США виявилися в оточенні немусульманського населення і, поряд зі збереженням національної самосвідомості, не менш актуальним стало збереження релігії. Крім того, бюлетень був розрахований на широке коло читачів, про що свідчать окремі рубрики для жінок і дітей.

Улітку 1976 р. Мубейн Алтан, Мехмет Севдіяр і Фікрет Юртер, відповідно до пунктів закону про «непідприємницькі організації», створили Національний центр кримських татар (офіційна назва «Комітет боротьби за повернення кримських татар з місць депортації на свою батьківщину») з центром у м. Нью-Йорку і правом на діяльність в усіх штатах. Засновники комітету ввійшли в раду управління. Офіційним представником і головою комітету був Ф. Юртер, його заступником – Мубейн Алтан, секретарем – М. Севдіяр. До складу ради автоматично могли ввійти діячі національного руху, що прибули із соціалістичних країн і оселилися в Нью-Йорку чи активні діячі національного руху з числа кримських татар в Америці за одноголосним рішенням всіх членів ради (від 3 до 9 чоловік).

Був опублікований статут товариства, у вступі якого містився тезовий виклад історії кримськотатарського народу і були зазначені мотиви створення організації. У статуті вказувалася мета комітету: видання матеріалів про незаконну і несправедливу депортацію кримських татар; поширення інформації про переслідування діячів національного руху; передбачалося залучати до діяльності світову громадськість, що повинна була, використовуючи всі законні засоби, допомагати кримським татарам повернутися до Криму; закликати кримських татар, що мешкають у США, світову громадськість до надання допомоги діячам національного руху і їх родинам. Також у статуті декларувалося, що комітет – це політична організація, створена для надання допомоги і підтримки національній боротьбі кримських татар. Національна боротьба була визначена як боротьба народу за самозбереження, що, у свою чергу, можливо тільки на батьківщині цього народу. Тому мета боротьби полягає в репатріації народу на свою історичну батьківщину і отриманні ними усіх політичних,

економічних і культурних прав. Комітет заявляв, що не передбачено членських внесків, щорічних конгресів і обрань посадових осіб, а також, на відміну від культурних товариств, в рядах членів бажані люди, що усвідомлюють мету і задачі національної боротьби. Передбачалося співробітництво з політичними організаціями інших народів, що опинилися в країнах комуністичного режиму, а також з державами, політиками та вченими, що ведуть боротьбу за права людини⁴⁶.

З 1999 р. почалося видання журналу «Birlik» як органу Національного центру кримських татар. Публікації друкувалися англійською, російською, турецькою, німецькою мовами.

Серед видатних діячів кримськотатарської діаспори, чия діяльність була пов'язана в тому числі з Німеччиною, варто назвати, насамперед, Едіге Киримала. У роки Другої світової війни в Берліні було створене товариство *Krimtatarische Leitstelle* «Kırım Tatarları Idare Merkezi» (кримськотатарський центр) на чолі з Е. Кирималом у рамках організації *Ostministerium* у Берліні. Товариство кримських татар не було самостійним, тому всі ключові посади тут займали німці, проте воно прагнуло бути корисним співвітчизникам. У перші повоєнні роки кримські татари знаходилися в німецьких, австрійських, італійських таборах. Причому більшість виявилася в таборі, що знаходився в населеному пункті Міттенвальд. Тут нараховувалося більше 3 тис. ув'язнених представників тюркських народів із Криму, Кавказу, Туркестану, Татарстану (Дидиль-Урал), Югославії. Наприкінці 1945 – початку 1946 рр. тут же знаходився Е. Киримал із дружиною Аймелек. У таборі були створені танцювальний ансамбль і професійний театр під назвою «Чанкая» у складі 26 чоловік, школа, диспансер, спортивна команда, відкрито національне товариство. Незабаром, однак, тюркське населення змушене було залишити табір і, за клопотанням тюркського комітету, було розміщене в містах і селах району Алгао в Німеччині. Кримськотатарське товариство, створене в таборі, продовжило діяльність у м. Імменштадт на чолі з Е. Кирималом. У результаті переселення кримських татар у 1949–1950 рр. до Туреччини чисельність кримських татар у Німеччині скоротилася. Е. Киримал оселився в Мюнхені. Підтримував відносини, допомагав кримським татарам у м. Нойс-Улм, де було створене товариство.

Е. Киримал очолив тюркське відділення Інституту Радянського Союзу, створеного в Мюнхені 8 липня 1950 р. за підтримки Американського комітету звільнення від більшовиків. Інститут являв собою вільну корпорацію вчених, вихідців з Радянського Союзу, що займалися дослідженнями СРСР з метою одержання інформації про Радянський Союз та її поширення в демократичному світі. Співробітничати з інститутом міг кожен учений будь-якої національності та будь-яких політичних поглядів, крім членів комуністичної партії і прихильників їхніх поглядів. Радянські емігранти, незалежно від місць проживання, мали право співробітничати з інститутом. З метою висвітлення політичного життя СРСР, інститут видавав наукові журнали, монографії, бюлетені, а також здійснював деяку матеріальну підтримку вчених – радянських емігрантів⁴⁷. Е. Киримал обіймав посаду відповідального редактора журналу «Dergi», що видавався інститутом⁴⁸. Журнал містив публікації, які висвітлювали різні аспекти з життя тюркських і мусульманських народів у СРСР. Автором більшості публікацій журналу «Dergi», присвячених Криму, був Е. Киримал⁴⁹.

Видавнича діяльність кримських татар в еміграції є важливою складовою громадського і культурного життя кримськотатарської діаспори. Видання виконували функції відродження і збереження національної свідомості, культури, просвіти співвітчизників, що мешкали в еміграції, про події пов'язані з Кримом, а також виконували важливу роль в інформуванні світової громадськості про проблеми кримських татар.

На сучасному етапі вивчення видавничої діяльності кримських татар в еміграції

важливою задачею є складання зведеного каталогу змісту періодичних видань кримськотатарської діаспори.

- ¹ *Blkьsal M.* Dobruca ve Tьrkler. – Ankara: Tьrk Kьlтьrьnь Araetirma Enstitьsь, 1987. – 270 s.
- ² *Zapraz K.* Kırım-Tatar Tьrklerinde basin (1881–1990): Yьksek lisans tezi. – Istanbul, 1990. – 57 s.
- ³ *Altug G. S.* Mьstecib Blkьsal'ın Hayati ve Faaliyetleri: Yьksek lisans tezi. – Istanbul, 1994.
- ⁴ *Kırım Yolunda bir Цмьr Mьstecib Blkьsal Natiralar.* – Ankara: Safak matbaacılık, 1999. – 440 s.
- ⁵ *Cafer Seydahmet Kirimer'in Gьnlьgь.* Hazırlayanlar / Э. Otar, O. Ozcan. – Ankara, 2003. – 231 s.
- ⁶ *Керимов И.* Къырымтатар эдебияты. Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 1995. – 352 с.; *Фазылов Р., Нагаев С.* Къырымтатар эдебиятынын тарихы. – Симферополь: Къырым девлет окъув-педагогика нешрияты, 2001. – 640 с.
- ⁷ *Яблоновська Н.В.* Етнічна преса в Криму: історія та сучасність. – Симферополь, 2006. – 312 с.
- ⁸ *Алтан М.Б.* Кримськотатарська діаспора у кримськотатарському національному русі / Кримські татари: Історія і сучасність: До 50-річчя депортації кримськотатарського народу: Матеріали міжнародної наук. конф. – К., 1995. – С. 141.
- ⁹ *Blkьsal M.* Dobruca ve Tьrkler. – Ankara: Tьrk Kьlтьrьnь Araetirma Enstitьsь, 1987. – S. 169–177.
- ¹⁰ *Mektep ve Aile Mecmuasi (1915–1916) / Hazırlayanlar Blgen E., Aksu A.* – Constanta, 2003. – 208 s.
- ¹¹ *Blkьsal M.* Dobruca ve Tьrkler. – Ankara: Tьrk Kьlтьrьnь Araetirma Enstitьsь, 1987. – S. 213–216.
- ¹² *Altug G.S.* Kırım İstiklal Savaesizi Mьstecib Blkьsal // Emel. – 1995. – № 206. – S. 13–19.
- ¹³ *Blkьsal M.* Dobruca ve Tьrkler. – Ankara, 1987. – S. 219.
- ¹⁴ *Эbid.* – S. 214–216.
- ¹⁵ *Altug G.S.* Mьstecib Blkьsal'ın Hayati ve Faaliyetleri: Yьksek lisans tezi. – Istanbul, 1994. – S. 35.
- ¹⁶ *Zapraz K.* Kırım-tatar Tьrklerinde Basin (1881–1990). – Istanbul, 1990. – S. 41.
- ¹⁷ *Altug G.S.* Mьstecib Blkьsal'ın Hayati ve Faaliyetleri: Yьksek lisans tezi. – Istanbul, 1994. – S. 36–39.
- ¹⁸ *Zapraz K.* Kırım-tatar Tьrklerinde Basin (1881–1990). – Istanbul, 1990. – S. 42.
- ¹⁹ *Altug G.S.* Mьstecib Blkьsal'ın Hayati ve Faaliyetleri. – Istanbul, 1994. – С. 1.
- ²⁰ *Урсу Д.П.* Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944): Библиографический словарь. – Симферополь: Доля, 1999. – С. 165–166.
- ²¹ *Altug G.S.* Mьstecib Blkьsal'ın Hayati ve Faaliyetleri. – Istanbul, 1994. – S. 44–47.
- ²² *Otar I.* Cafer Seydamet Kirimer'e gьre Mefkure ve Mefkureci // Emel. – 1962. – № 10. – S. 6–9; *Karakaya A.* Cafer Kirimer ve Mefkьre // Emel. – 1960. – № 1. – S. 27–30.
- ²³ *Cafer Kirimer'i Anma Tьreni* // Emel. – 1960. – № 1. – S. 13.
- ²⁴ *Altug G.S.* Mьstecib Blkьsal'ın Hayati ve Faaliyetleri. – Istanbul, 1994. – С. 45.
- ²⁵ *Blkьsal M.* Kırım Yolunda Bir Цмьr. Natiralar. – Ankara, 1999. – S. 195–196.
- ²⁶ *Ibid.* – S. 191.
- ²⁷ *Ibid.* – S. 192.
- ²⁸ *Ibid.* – S. 43.
- ²⁹ *Altug G. S.* Mьstecib Blkьsal'ın Hayati ve Faaliyetleri. – Istanbul, 1994. – S. 4.
- ³⁰ *Ibid.* – S. 54.
- ³¹ *Vaebakanlık Cumhuriyet Arşivi* (Государственный архив Совета министров Республики Турция (Анкара). – 030.18. / 54.36.9; (86–195) – 2/2513. (11.V.1935).

- ³² Ылкьсал М. Кırım Yolunda Bir Цмьр. Натиралар. – Ankara, 1999. – S. 189.
- ³³ Altug G.S. Мьстечиб Ылкьсал'ин Науати ve Faaliyetleri. – Istanbul, 1994. – S. 174–175; Yeniden Zikarken // Emel. – 1960. – № 1. – S. 1–3.
- ³⁴ Altug G.S. Kırım Istiklal Savacısı Мьстечиб Ылкьсал // Emel. – 1995. – № 206. – S. 13–19.
- ³⁵ Kırım-tatar Тьркlerinde basın (1881–1990). – Istanbul, 1990. – S. 42.
- ³⁶ Romanya ile Тьркиye Arasındaki Кьлтьrel iliekiler Ieiginde toplulugumuzun Gelecegi // Karadeniz. – 1990. – № 2. – S. 1.
- ³⁷ Kırım-Tatar Тьркlerinde basın (1881–1990): Ыькsek lisans tezi. – Istanbul, 1990. – S. 43–44.
- ³⁸ Алтан М.Б. Кримськотатарська діаспора у кримськотатарському національному русі / Кримські татари: Історія і сучасність: До 50-річчя депортації кримськотатарського народу: Матеріали міжнародної наук. конф. – К., 1995. – С. 141.
- ³⁹ Сейдаметов Э. Роль американской диаспоры в крымскотатарском национальном движении // Культура народов Причерноморья. – 2002. – № 6. – С. 109–112.
- ⁴⁰ Sevdıyar M. Birliğimiz Hakkinda Natiralarım // Kırım. – 1986. – S. 4–11.
- ⁴¹ Ibid. – S. 11.
- ⁴² Ibid. – S. 6.
- ⁴³ Ньг Дьнуада Уаеаяан Kırım Tatarlarında Basın // Kırım. – 1986. – S. 26–27.
- ⁴⁴ Uluslararası Terörizmi Protesto ve Tel'in Ыьгьуььь Gьркemli Bir Cekilde Yapildi // Kırım. – 1983. – № 134. – S. 17–19.
- ⁴⁵ İz esir Тьркleri // Kırım. – 1976. – № 111. – S. 10–11; // Kırım. – 1976. – № 111. – S. 1; Икер Н. Ne zaman...! // Kırım. – 1976. – № 110. – S. 23–24.
- ⁴⁶ Сьгьндеки Kırım Tatarlarının Цз Vatanlarına Geri Gьndermeleri Ugrunda Мьсcadele Komitesine Ait Resmıkurulue Vesikası ve İz Тьзьк. – New York, 1976.
- ⁴⁷ [Институт Советского Союза в Германии] // Dergi. – 1955. – № 2. – S. 1.
- ⁴⁸ Гьльм R. Вьуьк Каубимиз Dr. Edige Kirimal // Kırım. – 1980. – № 123. – S. 31–33.
- ⁴⁹ Kirimal E. 1917 İhtilalinden evvel ve sonra Kırım-Тьрк Aileale kadının durumu // Dergi. – 1955. – № 3. – S. 13–30; Kırım'da Topyekun Tehcir ve Katliam // Dergi. – 1956. – № 5. – S. 13–34; Bolşeviklerin 1917–1918 yıllarında Kırımда milliyet siyaseti // Dergi. – 1956. – № 7. – S. 44–56; Kırım Тьркlerinin Yigit Halim Halk destanı hakkında bazı kaynaklar // Dergi. – 1958. – № 12. – S. 32–38; Dubrovskiy V. Тьрк Kirima Dair Kaynak ve Araetirmalar // Dergi. – 1956. – № 4. – S. 53–76; Akku A. Ukrayna ve Kırım topraklarının İmari Meselesi // Dergi. – 1955. – № 2. – S. 54–74.